

## महाराष्ट्रातील उपेक्षित समुदायांना शिक्षणाची समान संधी आणि शैक्षणिक परिवर्तन

मिलिंद आर घाटे

हिस्लॉप कॉलेज, नागपुर

### गोषवारा:-

भारतात शिक्षणाच्या संदर्भातील समानता ही समस्या नेहमीच एक मोठी चिंता राहिली आहे आणि महाराष्ट्राची यापेक्षा वेगळा नाही. कारण, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, जातीय आणि वांशिक गटांच्या बाबतीत लोकसंख्येची विविधता पाहता, वंचितांना योग्य प्रवेश मिळण्याची हमी देणाऱ्या शैक्षणिक सुधारणांची एवढी हेळसांड कधीच झाली नव्हती. जागतिकारणाच्या आणि खाजगीकरणाच्या प्रभावाखाली संपूर्ण समाज व्यवस्था ढवळून निघाली, त्यातूनच सरकारने उदार धोरणे अवलंबून शैक्षणिक संस्थांना खाजगीकरणाची संधी मोठ्या प्रमाणात दिली गेली, त्यामुळे खाजगी शाळा महाविद्यालये यांचे शैक्षणिक शुल्क भरमसाठ वाढले, त्याचा सगळ्यात जास्त फटका उपेक्षित समाजातील मुलांना बसला आणि शैक्षणिक गळती वाढली. म्हणून प्रस्तुत निबंध हा महाराष्ट्रातील वंचितांना उच्च-गुणवत्तेचे शिक्षण मिळविण्यात येणाऱ्या अडथळ्यांचा आणि राबवण्यात येणाऱ्या क्रांतिकारी प्रकल्पांचा आणि अलीकडेच उपेक्षित समाजामध्ये झालेल्या प्रगतीचा आढावा घेतो.

### प्रस्तावना:-

जातिव्यवस्था ही एक सामाजिक दुष्प्रवृत्ती आहे जी प्राचीन काळापासून भारतीय समाजात अस्तित्वात आहे. भारतीय समाजात अनेक सामाजिक दुष्प्रवृत्ती शतकानुशतके प्रचलित आहेत आणि जातिव्यवस्था त्यापैकी एक आहे. मुमताज अली खान म्हणाले की, "जरी गेल्या अनेक दशकांपासून जातिव्यवस्थेत लक्षणीय बदल झाले आहेत, तरीही जातिव्यवस्थेची भूमिका अजूनही मजबूत आहे. सामाजिक परिवर्तनासाठी शिक्षण हे एक महत्त्वाचे साधन आहे, म्हणून आपले माजी राष्ट्रपती आदरणीय एपीजे अब्दुल कलाम म्हणतात की, "शिक्षण हे सर्वात शक्तिशाली शस्त्र आहे ज्याचा वापर तुम्ही जग बदलण्यासाठी करू शकता." शिक्षणामध्येच समाजात बदल घडवून आणण्याची शक्ती आहे. परंतु जाती-आधारित भेदभाव त्या बदलला अडथळे निर्माण

करते आणि त्याची गती मंदावते. आज भारत जरी विश्वगुरूची वल्गना जगभर करित असला तरी भारतीय समुदायामध्ये आणि शाळांमध्ये जातीय भेदभाव आढळतो, हे मात्र इथे नाकारता येत नाही, ज्यामुळे अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना भेदभावाचा सामना करावा लागतो आणि कधीकधी त्यांना उच्च समुदायांच्या उपक्रमांमधून आणि विद्यार्थ्यांमधून वगळले जाते. उदाहरणार्थ, मध्यान्ह भोजन योजना: या योजनांचा उद्देश त्या शाळांमधील सर्व मुलांचे पोषण दर्जा सुधारणे आहे परंतु अनेकदा असे आढळून आले आहे की बहुतांश शाळांमध्ये अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना उच्च जातीच्या विद्यार्थ्यांपासून वेगळे बसवून भेदभाव केला जातो काही शाळांमध्ये, उच्च जातीच्या विद्यार्थ्यांचे पालक शिक्षकांना विनंती करतात की त्यांनी वेगळे बसावे आणि खालच्या जातीच्या विद्यार्थ्यांच्या ताटात जेवू नये. अनुसूचित जातीने शिजवलेले अन्न जे उच्च जातीच्या विद्यार्थ्यांकडून स्वीकारले जात नाही, ते शाळेत जेवू नये म्हणून घरी जातात. अनुसूचित जातीतील विद्यार्थी ज्या ताटांत खातात त्यांचे ताट उच्च समजल्या जाणाऱ्या जातीतील सहाय्यक स्वच्छ करित नाही. फक्त उच्च जातीच्या विद्यार्थ्यांचे ताटच स्वच्छ करतो. अशाप्रकारची जातीय मानसिकता आधुनिक समाजामध्ये आढळून येते ज्याचा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या नंतरच्या आयुष्यात स्वतःला नीच, पारंपारिक, समजून ते स्वतः आपल्याच जाती-आधारित व्यवसायांमध्ये गुंतवतात.

### महाराष्ट्रातील उपेक्षित समुदाय :-

भारतातील सर्वात आर्थिकदृष्ट्या विकसित राज्यांपैकी एक असलेले राज्य म्हणून महाराष्ट्राची ओळख आहे, ज्या महाराष्ट्रात २०११ व्या जनगणनेनुसार अकरा कोटीपेक्षा जास्त लोकसंख्येचे प्रमाण आहे. ज्यामध्ये प्रामुख्याने अल्पसंख्याक समुदाय, अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) आणि इतर मागासवर्गीय (OBC) यासारखे विविध लोक राहतात. उपेक्षित समुदायामधील शैक्षणिक समानता वाढविण्यासाठी सरकारी पातळीवर प्रयत्न करण्यात येतात, जसे की शैक्षणिक संस्थांमध्ये आरक्षण,

शिष्यवर्त्या, वसतिगृह सुविधा इत्यादी असूनही, महाराष्ट्रातील वंचित समुदायांना उच्च दर्जाचे शिक्षण मिळविण्यात मोठे अडथळे येत आहेत. या अडथळ्यांमध्ये सामाजिक-आर्थिक विचार, जातीवर आधारित भेदभाव, कमकुवत पायाभूत सुविधा इत्यादी गरजा पूर्ण करणाऱ्या मध्ये अनेक शासकीय आणि निम्न शासकीय पातळीवरील यंत्रणा कमी पडत आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध शिक्षण मिळविण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या वंचित समुदायाला येणाऱ्या विविध अडथळ्यांचा शोध घेतो आणि महाराष्ट्राची शैक्षणिक व्यवस्था बदलण्यासाठी सतत सुरू असलेल्या उपक्रमांचा आढावा घेतो. या लेखात उपेक्षित समुदायाच्या समस्यांच्या मूळ कारणांचे विश्लेषण करून आणि विविध

शैक्षणिक दृष्टिकोनांचे मूल्यांकन करून या समुदायांना शैक्षणिक न्याय कसा मिळू शकते यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. महाराष्ट्रातील वंचित लोकांना शिक्षणाची योग्य प्रवेश मिळण्याच्या समस्येचे गंभीरपणे परीक्षण करण्यासाठी सामाजिक न्याय, समावेशन आणि सक्षमीकरणाशी संबंधित महत्वाचे शैक्षणिक सिद्धांत समाविष्ट करणारे सैद्धांतिक चौकट वापरण्यात आले आहे. सामाजिक-आर्थिक घटक, जात-आधारित असमानता, सांस्कृतिक विविधता आणि शैक्षणिक धोरणांच्या परस्परसंवादामुळे महाराष्ट्रातील उपेक्षित समुदायासाठी शैक्षणिक कामगिरी कशी करते याचे विश्लेषण प्रस्तुत निबंधामध्ये आहे.

**Table 2.4 Important indicators of Scheduled Castes & Scheduled Tribes population in the State**

| Indicators                                | 2001             |                  | 2011             |                  |
|---|------------------|------------------|------------------|------------------|
|   | Scheduled Castes | Scheduled Tribes | Scheduled Castes | Scheduled Tribes |
| Population ( crore)                       | 0.99             | 0.86             | 1.33             | 1.05             |
| Proportion to total population (per cent) | 10.2             | 8.9              | 11.8             | 9.4              |
| Households (lakh)                         | 20.6             | 17.1             | 29.0             | 21.6             |
| Sex ratio                                 | 952              | 973              | 962              | 977              |
| Child sex ratio                           | 936              | 965              | 926              | 955              |
| <b>Literacy Rate (per cent)</b>           |                  |                  |                  |                  |
| Total                                     | 71.9             | 55.2             | 79.7             | 65.7             |
| Male                                      | 83.3             | 67.0             | 87.2             | 74.3             |
| Female                                    | 60.0             | 43.1             | 71.9             | 57.0             |
| Work participation rate (per cent)        | 41.9             | 49.7             | 43.9             | 50.6             |
| <b>Percentage to total workers</b>        |                  |                  |                  |                  |
| Main workers                              | 81.9             | 76.9             | 87.4             | 82.3             |
| Marginal workers                          | 18.1             | 23.1             | 12.6             | 17.7             |

Source : ORGI

उपर्युक्त टेबल वरून असे लक्षात येते की महाराष्ट्र मध्ये शेड्युल जाती आणि जण जातीची लोकसंख्येमध्ये लक्षणीय वाढ झालेली पाहायला मिळते.

#### साहित्याचे पुनर्वलोकन:-

बी वि शाह आणि के बी शाह लिखित "शिक्षणाचे समाजशात्र" (२०२४) या पुस्तकात भारतीय परिस्थितीत शिक्षणाचा अभ्यास करण्यासाठी समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाचा प्रयत्न केला आहे. हे पुस्तक नऊ प्रकरणांमध्ये विभागून यामध्ये संपूर्ण समाज आणि त्याच्या उपप्रणाली जसे की कुटुंब, राजकारण, अर्थव्यवस्था आणि स्त्रीकरण, स्थानिक समुदाय आणि शैक्षणिक संस्था आणि वर्ग यासारख्या सामाजिक समुदायाच्या संदर्भात तसेच अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या सामाजिक बदल आणि शिक्षणाच्या समस्यांच्या संदर्भात शिक्षणाचा एक अधिकृत अभ्यास प्रस्तुत पुस्तकामध्ये केला आहे. नवीन समाजशास्त्रीय अंतर्दृष्टी देणारे हे पुस्तक सामाजिक शास्त्राच्या साहित्यात एक अतिशय उपयुक्त योगदान आहे आणि

विविध अभ्यासक आणि शिक्षणतज्ज्ञांसाठी ते महत्वाचे आहे. आर इंदिरा संपादित केलेल्या "थिम्स इन सोसिओलॉजि ऑफ एडुकेशन" (२०१२) या खंडात शिक्षणाच्या समाजशास्त्राच्या क्षेत्रातील सैद्धांतिक दृष्टिकोन आणि अनुभवजन्य अभ्यास यांचे मिश्रण असलेले १२ लेख आहेत. हा खंड चार विभागांमध्ये विभागला गेला आहे: पहिला विभाग शिक्षणाला सामाजिक व्यवस्था म्हणून हाताळतो; दुसरा विभाग अल्पसंख्याक आणि महिलांच्या शिक्षणाच्या समस्या आणि चिंतांवर लक्ष केंद्रित करतो; तिसरा विभाग शैक्षणिक धोरणांच्या निर्मिती आणि अंमलबजावणीमध्ये ज्या प्रमुख मुद्द्यांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे त्यावर लक्ष केंद्रित करतो; आणि शेवटचा विभाग शिक्षणाचे माध्यम म्हणून स्थानिक भाषेचा स्वीकार आणि बुद्धिजीवींच्या भूमिकेतील गंभीर अंतर्दृष्टीशी संबंधित काही प्रमुख मुद्द्यांचे परीक्षण करतो. या खंडाचा सारांश असा आहे की शिक्षण ही मुळात एक सामाजिक संस्था आहे जी

सामाजिक बदलांना प्रतिसाद देणारी असली पाहिजे. परंतु प्रत्यक्षात मात्र चित्र थोडेशे वेगळे दिसते.

प्रोफेसर जगन कराडे संपादित केलेले कास्ट बेस्ड एकसक्लुजन (२०१५) या पुस्तकामध्ये प्रमुखतः महाराष्ट्रातील अनेक समाजशातत्रांच्या अभ्यासकांनी आपले संशोधनपर लेख लिहिलेले आहेत. हे पुस्तक महाराष्ट्रातील जाती-आधारित बहिष्कार ही एक गुंतागुंतीची घटना आहे ज्यामध्ये, बहुआयामी आणि विविध परिणामांचा शोध घेते. भारतातील जातीने केवळ भारतीय समाजाची आणि त्याच्या लोकांच्या सामाजिक आणि आर्थिक रचनेची रचना केली नाही तर भारतातील बहिष्काराचे सर्वात कठोर माध्यम देखील आहे, असे अनेक अभ्यासकांनी प्राथमिक तथ्यांच्या आधारे नमूद केले आहे.. अनादी काळापासून, जातीच्या पदानुक्रमाच्या तळाशी असलेल्यां उपेक्षित समाजाला सर्वात जास्त त्रास सहन करावा लागला आहे. त्यांना बहिष्कृतांमध्ये वगळण्यात आले आहे. दैनंदिन जीवनात आणि नातेसंबंधांमध्ये सीमांतीकरण आणि वंचिततेचे भित्तिचित्र आणि गांभीर्य समजून घेण्यासाठी भेदभावाच्या प्रक्रियेला समग्र समज समजून घेणे आवश्यक आहे. जाती-आधारित बहिष्कारावरील समकालीन प्रवचन आतापर्यंत 'बाहेरील आणि वरच्या' दृष्टिकोनातून समस्येचे आकलन करण्यावर केंद्रित आहेत. हा खंड 'आतील आणि बाहेरील दृष्टिकोनांवर विचार प्रदान करतो आणि आपल्या समाजात दलितानी अनुभवलेल्या अलगावच्या व्यापकता, परिमाण आणि संरचनेचे संपूर्ण वर्तुळ व्यापण्याचा प्रयत्न करतो आणि सुधारणांसाठी दृष्टिकोन देखील सुचवतो.

#### संशोधन पद्धतिशात्र:-

प्रस्तुत सांशोधनासाठी अन्वेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा उपयोग केला कारण यामध्ये उपलब्ध साहित्याचे पुनर्वलोकन करून सामाजिक संरचना आणि उपेक्षित समाजाच्या शैक्षणिक संधीसाठी अडथळे कसे निर्माण करतो, याचा शोध घेतला आहे (राम अहुजा: १३८). तथ्य संकलन करण्यासाठी दोन्ही स्रोतांचा, प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोतांचा उपयोग केला आहे. उपर्युक्त पेपर साठी प्रकाशित साहित्य आणि तथ्यांचा उपयोग करून इथे उपेक्षित समुदायाना शैक्षणिक समान संधीची मुबलकता आहे याचे विश्लेषण केले आहे.

#### अध्ययनाची उद्दिष्ट्ये:-

प्रस्तुत अध्ययन करण्यासाठी संशोधक उपयुक्त साहित्याचे पुनर्वलोकन करून संशोधन पेपर

लिहिण्यासाठी खालील प्रकारचे उद्दिष्ट्याची निर्मिती करून त त्या उद्दिष्ट्या पर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न या पेपर मध्ये केला आहे.

1. उपेक्षित समुदायाला शैक्षणिक समान संधी मिळते का ? त्याचे विश्लेषण करणे.
2. उपेक्षित समुदायामध्ये शिक्षणामुळे झालेल्या परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.
3. उपेक्षित समाजाच्या शैक्षणिक मागासलेपणासाठी जबाबदार घटकांची चर्चा करणे

#### सैद्धांतिक पार्श्वभूमी:-

वरील अध्ययनासाठी आणि उपेक्षित समाजाची शैक्षणिक स्थिती समजून घेण्यासाठी प्रामुख्याने सामाजिक न्यायाचा सिद्धांत, सामाजिक पुनरुत्पादन आणि अमर्त्य सेन यांचा क्षमता सिद्धांचा उपयोग केला आहे. हे तिन्ही सिद्धांत सीमांतिकारणासाठी जबाबदार असलेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि संरचनात्मक घटकांचे स्पष्टीकरण देते.

#### सामाजिक न्याय सिद्धांत

सामाजिक न्याय सिद्धांत शैक्षणिक प्रणालींवर समता, निष्पक्षता आणि संसाधनांच्या उपलब्धतेचे परिणाम पाहण्यासाठी एक दृष्टिकोन प्रदान करतो. ही संकल्पना शिक्षणाला अधिक सामाजिक न्याय आणि मूलभूत हक्क मिळविण्याचे साधन म्हणून पाहते. न्याय्य समाज स्थापन करण्यासाठी, जॉन रॉल्स आणि मार्था नुसबॉम सारख्या प्रमुख विचारवंतांनी समान संसाधन आणि संधी वितरणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. महाराष्ट्रातील उपेक्षित समुदायांमध्ये दलित, आदिवासी आणि इतर मागासवर्गीयांना ज्या संरचनात्मक अन्यायांना तोंड द्यावे लागते त्या शैक्षणिक प्रणाली कशा सोडवू शकतात याचे परीक्षण करण्यास सामाजिक न्याय सिद्धांत मदत करतो.

#### क्षमता दृष्टिकोन (अमर्त्य सेन)

अमर्त्य सेन यांनी तयार केलेल्या आणि नंतर मार्था नुसबॉम यांनी विस्तारित केलेल्या क्षमता दृष्टिकोनाचा मुख्य केंद्रबिंदू म्हणजे लोक ज्या वास्तविक क्षमता किंवा स्वातंत्र्यांचा वापर करू शकतात ते क्षमता दृष्टिकोन आहे. हा सिद्धांत असा युक्तिवाद करतो की शिक्षणाच्या चौकटीत, संसाधने (जसे की शाळा आणि शिक्षक) प्रदान करण्याव्यतिरिक्त, समाजात पूर्णपणे सहभागी होण्याची व्यक्तीची क्षमता वाढवणे हे प्राधान्य असले पाहिजे. या प्रतिमानातून वंचित लोकसंख्येला त्यांच्या पूर्ण शैक्षणिक क्षमतेपर्यंत पोहोचण्यापासून

रोखणारे सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अडथळे दूर करण्याचे महत्त्व अधोरेखित होते. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रातील उपेक्षित समाजातील मुलांना भाषिक असमानता किंवा सांस्कृतिकदृष्ट्या योग्य अभ्यासक्रमाचा अभाव यासारख्या अडथळ्यांना तोंड द्यावे लागू शकते, ज्यामुळे अधिकृत शैक्षणिक व्यवस्थेत भरभराटीची त्यांची क्षमता मर्यादित होते. क्षमता दृष्टिकोनानुसार, शैक्षणिक प्रणालींनी लोकांना त्यांची क्षमता वाढवण्यासाठी आणि त्यांचा सामाजिक आणि आर्थिक समावेश करण्यासाठी सरकार कडून प्रयत्न केले पाहिजे आणि जे काही उपेक्षित समाजाच्या मार्गात येणारे अडथळे दूर केले पाहिजे.

### सामाजिक पुनरुत्पादन सिद्धांत (पियरे बॉर्डियू)

शैक्षणिक व्यवस्था पिढ्यान्पिढ्या सामाजिक अन्याय कसा सहन करतात हे समजून घेण्यासाठी एक समाजशास्त्रीय पाया पियरे बॉर्डियूच्या सामाजिक पुनरुत्पादन सिद्धांताद्वारे प्रदान केला जातो. बॉर्डियूचा असा युक्तिवाद आहे की शैक्षणिक व्यवस्था सामाजिक पुनरुत्पादनासाठी साधने म्हणून काम करतात, ज्यामुळे श्रीमंत कुटुंबातील लोकांना शाळेत यशस्वी होण्यास मदत करणारे सामाजिक आणि सांस्कृतिक भांडवल तयार करता येते. दुसरीकडे, संरचनात्मक अडथळे दुर्लक्षित गटांना शाळेत त्यांची पूर्ण क्षमता साध्य करण्यापासून रोखतात. जसे की महाराष्ट्रात, जिथे वंचित लोकांकडे वारंवार आर्थिक, राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संसाधनांचा अभाव असतो (जसे की भाषा प्रवीणता, माहिती, किंवा सामाजिक नेटवर्क) जे मुख्य प्रवाहातील शैक्षणिक प्रणालींद्वारे महत्त्वपूर्ण असतात, तिथे बॉर्डियूची सांस्कृतिक भांडवलाची संकल्पना इथे उपेक्षितांच्या शैक्षणिक परिवर्तन समजून घेण्यासाठी मदत करते. हा प्रबंध स्पष्ट करतो की शैक्षणिक व्यवस्था अनावधानाने श्रीमंत उच्च जातीतील मुलांना सामाजिक गटांमधील विद्यार्थ्यांना प्राधान्य कसे देतात, ज्यामुळे समाजामध्ये कायम गरिबी आणि सीमांतीकरणाचे चक्र कायम राहते. या संरचनात्मक समस्यांना संबोधित केले पाहिजे आणि वंचित समुदायांना शिक्षणाची उपलब्धता वाढवण्यासाठी केलेल्या हस्तक्षेपांमध्ये शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये सांस्कृतिक भांडवलाचे महत्त्व मान्य केले पाहिजे.

### शिक्षणाच्या समान संधीतील अडथळे:-

अस्पृश्यतेच्या प्रथांमुळे ज्या जाती आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या आहेत त्यांचा

समावेश अनुसूचित जातींमध्ये केला जातो. कारण अस्पृश्यता प्रथा फक्त हिंदूमध्येच प्रचलित आहे. भौगोलिक वेगळेपणा, जीवनशैली आणि संस्कृतीची वेग-वेगळी पद्धत आणि आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक हे त्यांच्या मागासलेपणाचे आधार आहेत. म्हणून खालील मुद्याच्या आधारे उपेक्षितांचे मागासलेपण समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

### सामाजिक-आर्थिक विषमता:-

महाराष्ट्रातील उपेक्षित लोकसंख्येची सामाजिक-आर्थिक स्थिती ही शिक्षणाच्या न्याय्य प्रवेशातील मुख्य अडथळ्यांपैकी एक आहे. या उपेक्षित समुदायातील अनेक कुटुंबे गरीब आहेत आणि त्यांच्याकडे त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी पैसे नसतात. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्राच्या ग्रामीण जिल्ह्यांमध्ये, विशेषतः आदिवासी भागात, शाळा, कुशल शिक्षक आणि पायाभूत सुविधांसारख्या मूलभूत शैक्षणिक सुविधांचा वारंवार अभाव आहे. कमी उत्पन्न असलेल्या मुलांना त्यांच्या कुटुंबाचे पालनपोषण करण्यासाठी वारंवार काम करावे लागते, ज्यामुळे त्यांच्या शिक्षणाच्या प्रवेशावर मर्यादा येतात. त्याच बरोबर आर्थिक विषमता ही अनेक क्षेत्रामध्ये आढळून येते त्यामध्ये भांडवली बाजापेठ, रिअल इस्टेट, आणि उद्योग इत्यादीमध्ये पाहायला मिळते. (जगन कराडे: ८१)

### जाती-आधारित भेदभाव:-

जरी संविधानाने जाती-आधारित भेदभाव करण्यास मनाई केली असली तरी, वंचित गटांना - विशेषतः दलित आणि आदिवासींना - शैक्षणिक व्यवस्थेत पूर्वग्रह अनुभवायला मिळत आहे. धमकावणे, सामाजिक कार्यक्रमांमधून वगळणे आणि शिक्षकांकडून कमी अपेक्षा ही शाळांमध्ये भेदभाव दिसून येतो याची काही उदाहरणे आहेत. शिक्षण, गृहनिर्माण आणि आरोग्य या क्षेत्रातील सरकारी किंवा खाजगी संस्थांकडून पुरवल्या जाणाऱ्या सामाजिक गरजा पूर्ण करण्यात बहिष्कार आणि भेदभाव सर्रासपणे केला जातो आणि परिणामी शाळा-महाविद्यालयांमध्ये लक्षणीय गळतीचे प्रमाण अनुभवायला मिळते. ग्रामीण भागातील अनेक ठिकाणी आजही जाती आधारित भेदभाव प्रत्येक सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रामध्ये होते, प्रत्येक गावामध्ये खासकरून दलित आणि आदिवासी समाजाचे वास्तव्य एका विशिष्ट दिशेला असते, अशुभ दिशेला स्वतंत्र वसाहत ( ) असते ज्याचा परिणाम उच्च जातीतील मुलां मध्ये भेद करण्याची जणू

प्रशिक्षण दिले जाते, म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की बी.आर. आंबेडकर म्हणाले, “गाव म्हणजे, अज्ञानाचे, संकुचित विचारांचे आणि सांप्रदायिकतेचे अड्डे आहेत (जगन कराडे: 53).

#### उच्च गळतीचे दर:-

भारतीय समाजामध्ये उपेक्षित समाजासाठी आणि त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी, शैक्षणिक प्रवेश वाढवण्यासाठी पुढाकार असूनही, उच्च गळतीचे दर, ही एक मोठी समस्या आहे, विशेषतः ओबीसी, एससी आणि एसटी कुटुंबातील मुलांसाठी आणि त्यांच्या समाजासाठी चिंतेची बाब आहे. आरक्षणाच्या माध्यमातून उपेक्षितांचे प्रतिनिधित्व वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जातात पण मर्यादित जागा असल्यामुळे अनेक बुद्धिवान, हुशार विद्यार्थी प्रवेशअभावी पुढील शिक्षणापासून वंचित होत आहेत. सांस्कृतिक घटक, बालमजुरी, बालविवाह आणि आर्थिक मर्यादांमुळे ही समस्या आणखी वाढली आहे. विद्यार्थ्यांनी त्यांचे शिक्षण पूर्ण करावे याची खात्री करण्यासाठी, या मूलभूत समस्यांचे निराकरण करणे अत्यावश्यक आहे.

#### अपुरी पायाभूत सुविधा आणि संसाधने:-

महाराष्ट्रातील ग्रामीण समुदायातील दलित आणि आदिवासी समाजातील मुले अनेक शाळा आणि शाळेतील मुले मर्यादित शिक्षण संसाधने, पात्र शिक्षकांची कमतरता आणि निकृष्ट दर्जाच्या पायाभूत सुविधांशी झुंजत आहेत. पुरेशा वर्गखोल्या, स्वच्छता सुविधा आणि शैक्षणिक साहित्याच्या अभावामुळे वंचित समुदायातील विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमाशी यशस्वीरित्या संवाद साधणे कठीण जाते. आधुनिक काळामध्ये तर डिजिटल विभाजनामुळे ही समस्या आणखी बिकट झाली आहे. कारण उपेक्षित समाजाची आर्थिक स्थिती कमजोर असल्यामुळे त्यांना इंटरनेट, मोबाइल आणि इतर डिजिटल साधने घेण्याची ऐपत नसल्यामुळे वंचित समुदायाच्या विद्यार्थ्यांच्या अडचणीत वाढ झालेली पाहायला मिळते.

#### भाषा आणि सांस्कृतिक अडथळे:-

समाजशास्त्रात शिक्षणाची चिकित्सा करणारे सॅम्युअल बाउल आणि हरबर्ट गिंथीस, असा युक्तिवाद करतात की शैक्षणिक आणि आर्थिक व्यवस्थेतील पद किंवा नौकरी केवळ गुणवत्तेवर आधारित असतात, या मतांना ते नाकारतात, त्यांचा असे म्हणतात की शैक्षणिक आणि व्यावसायिक प्राप्ती प्रतिभा आणि क्षमतेपेक्षा कौटुंबिक पार्श्वभूमीशी संबंधित आहे. त्यामुळे उपेक्षित समजतील

मुलांना नेहमीच संघर्ष करावा लागतो. कारण श्रीमंत आणि राजकीय, जातीय शक्तिशाली लोकांची मुले त्यांच्या क्षमतेकडे दुर्लक्ष करून उच्च पात्रता आणि उच्च पद असलेल्या नोकऱ्या मिळवतात (हारलोम्बस: १८४). अनेक शाळांचे अभ्यासक्रम मुख्य प्रवाहातील समुदायातील विद्यार्थ्यांसाठी तयार केले जातात आणि ते नेहमीच भाषिक आणि सांस्कृतिक विविधता विभागलेली समुदायाला विचारात घेत नाहीत. उदाहरणार्थ, अनेक आदिवासी मुले त्यांच्या स्वतःच्या स्थानिक भाषा बोलतात, ज्या पाठ्यपुस्तकांमध्ये किंवा शिक्षणाच्या माध्यमात वारंवार दर्शविल्या जात नाहीत. भाषेच्या अडथळ्यामुळे हे विद्यार्थी वर्गात पूर्णपणे सहभागी होऊ शकत नाहीत, ज्यामुळे त्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीवर परिणाम होऊ शकतो.

#### सकारात्मक उपाययोजना आणि शैक्षणिक परिवर्तन:-

समावेशक शिक्षण किती महत्वाचे आहे हे समजल्यामुळे महाराष्ट्र राज्य सरकार आणि अनेक स्वयंसेवी संस्थांनी (एनजीओ) या समस्या सोडवण्यासाठी आणि शैक्षणिक न्याय देण्यासाठी अनेक प्रयत्न सुरू केले आहेत, त्याचे विश्लेषण खालील मुद्द्यांच्या आधारे केले आहे.

#### शिक्षण हक्क कायदा (RTE):-

मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार (RTE) कायदा, २००९, जो कलम २१-अ अंतर्गत परिकल्पित कायद्याचे प्रतिनिधित्व करतो, याचा अर्थ असा आहे की प्रत्येक मुलाला काही आवश्यक निकषांची पूर्तता करणाऱ्या औपचारिक शाळेत समाधानकारक आणि समान दर्जाचे पूर्णवेळ प्राथमिक शिक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे, त्यामुळे शिक्षण हक्क (RTE) कायदा मंजूर करून वंचित समुदायातील मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण मिळावे याची हमी देण्यासाठी एक मोठे पाऊल उचलण्यात आले. महाराष्ट्र राज्य सरकारने दूरवरच्या भागात शाळांची संख्या वाढवून आणि शैक्षणिक व्यवस्था कायद्याच्या आवश्यकतांचे पालन करते याची खात्री करून RTE लागू करण्यासाठी महत्वाची पावले उचलली आहेत. या कायद्यामुळे उपेक्षित मुलांच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढलेले पाहायला मिळते.

#### शिष्यवृत्ती आणि आर्थिक मदत कार्यक्रम:-

उपेक्षित समाजातील मुला मुलींना शिक्षण मिळावे म्हणून महाराष्ट्रामध्ये वसतिगृहाची सुरुवात सर्वप्रथम छत्रपती शाहूजी महाराज यांनी केली त्यानंतर हा विचार संपूर्ण भारतात राबविला गेला आणि अनुसूचित जाती,

जमाती आणि इतर मागासवर्गीय कुटुंबातील विद्यार्थी याना भारत व महाराष्ट्र सरकारद्वारे देऊ केलेल्या विविध आर्थिक मदत आणि शिष्यवृत्ती सुरु केली ज्यामुळे उपेक्षित समाजातील मुलांना शिक्षण घेणे सोपे झाले. या उपक्रमांमुळे मुलांना त्यांचे शिक्षण पूर्ण करण्याची परवानगी मिळते आणि कुटुंबांवरील आर्थिक ताण कमी होतो. तथापि, या धोरणामुळे अनेक दलित आणि आदिवासी समाजातील लोकांची आर्थिक स्थिती उंचावल्यामुळे समाजमध्ये त्यांची सामाजिक प्रतिष्ठा वाढलेली पाहायला मिळत. त्याचा असा परिणाम झाला की उपेक्षित समाजामध्ये शिक्षणाची लाट आली. आज दलित, आदिवासी मुले परदेशात जाऊन उच्च शिक्षण घेत आहेत, इतकेच नव्हे तर "दलित मॅटर" या मथळ्याखाली सुरज येगडे सारखे स्कॉलर संपूर्ण जगाचे लक्ष वेधून घेत आहेत.

#### **पर्यायी शिक्षण मॉडेल आणि ब्रिज स्कूल:-**

विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी समुदायांमध्ये, शाळेत नसलेल्या मुलांना सेवा देण्यासाठी असंख्य ब्रिज स्कूल आणि पर्यायी शिक्षण मॉडेल तयार करण्यात आले आहेत. औपचारिक शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी, या शाळा अनौपचारिक शिक्षण देऊन ही पोकळी भरून काढतात. आदिवासी भागात, जिथे शारीरिक अडचणी कधीकधी मुलांना मुख्य प्रवाहातील शाळांमध्ये जाण्यापासून रोखतात, त्यावर मात करण्यासाठी ही रणनीती विशेषतः उपयुक्त ठरली आहे. पेसा (PESA ACT:१९९६) च्या माध्यमातून आदिवासी समाजाला गावातील कारभार आणि जंगलावरील अधिकार यासंदर्भात विशेष सवलत दिली गेली आहे.

#### **समावेशक अभ्यासक्रम आणि शिक्षक प्रशिक्षण:-**

किमान प्रतिनिधित्व असलेल्या समुदायामधील विद्यार्थ्यांच्या अनेक गरजा पूर्ण करणारा समावेशक अभ्यासक्रम तयार करणे आता अधिक महत्त्वाचे बनले आहे. कारण भांडवलशाही समाजामध्ये सर्वहारा वर्गाच्या पाल्याचे प्रतिनिधित्व केवळ नामधारी बनत चालले आहे. त्यामुळे सरकारची अधिक जबाबदारी वाढली आहे, अधिक समावेशक शिक्षण वातावरण निर्माण करण्यासाठी, समावेशक अध्यापनशास्त्र, सांस्कृतिक संवेदनशीलता आणि जाती-आधारित पूर्वग्रह नष्ट करणे यावर भर देणारे शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवले जात आहेत. हे उपक्रम भेदभाव कमी करण्याचा आणि कमी प्रतिनिधित्व असलेल्या लोकसंख्येतील विद्यार्थ्यांच्या

गरजा पूर्ण करून समावेशक आणि आदरयुक्त वातावरण प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे ज्याच्यामुळे उपेक्षित समाजाची शैक्षणिक स्थिती साधलेली आहे.

आव्हाने आणि शिफारसी:-

#### **शिक्षणाचा दर्जा:-**

जरी शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये सामन्य संधी वाढत असली तरी, शिक्षणाच्या गुणवत्तेशी संबंधित समस्या अजूनही कायम आहेत. अनेक शाळांमध्ये अजूनही कमी शिक्षक, कालबाह्य अभ्यासक्रम आणि मूलभूत सुविधांचा अभाव ही समस्या आहेत. वंचित समुदायातील मुलांना यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक असलेली साधने मिळावीत याची हमी देण्यासाठी, राज्याने शासनाने समान संधीची निर्मिती व शैक्षणिक क्षेत्र विस्तारणे आणि शैक्षणिक दर्जा वाढवणे या दोन्ही समस्यांना प्राधान्य दिले पाहिजे.

#### **समुदाय सहभाग:-**

सामाजिक अलगाव आणि समुदाय समर्थनाचा अभाव हे दोन मुद्दे आहेत, ज्यांचा सामना दुर्लक्षित समुदायांना वारंवार करावा लागतो. या अडथळ्यांवर मात करण्यासाठी पालक, समुदाय नेते आणि स्थानिक समुदायांना शैक्षणिक प्रक्रियेत समाविष्ट करणे आवश्यक आहे. समुदाय-आधारित कार्यक्रम कुटुंबांना त्यांच्या मुलांना शाळेत पाठवण्यास आणि शिक्षणाच्या मूल्याबद्दल जागरूकता वाढविण्यास मदत करू शकतात.

#### **पायाभूत सुविधा आणि शिक्षकांच्या गुणवत्तेचा परिणाम:-**

ज्या शाळांमध्ये जास्त संसाधने (डिजिटल साधनांसह), सुप्रशिक्षित शिक्षक आणि चांगल्या पायाभूत सुविधा आहेत, अशा शाळा महाविद्यालय मध्ये उपेक्षित समुदायातील मुलं-मुलांना प्रवेश मिळाला पाहिजे जेणेकरून असे विद्यार्थी स्वतः उद्यमशील बनतील आणि रोजगार निर्माण करून आपल्याच समाजातील इतरांना नौकरीची संधी निर्माण करतील ज्याच्या मुले उदयोगक्षेत्रामध्ये आणि राष्ट्राच्या उत्पन्नामध्ये सुद्धा दलित आदिवासी समुदाय सहभागी होतील.

#### **सारांश:-**

अशाप्रकारे महाराष्ट्रातील वंचित किंवा उपेक्षित लोकांसाठी शैक्षणिक समान संधी या महत्त्वाच्या समस्येवर सरकार, नागरी समाज आणि इतर भागधारकांनी लक्ष केंद्रित करणे आणि त्यावर कारवाई करणे आवश्यक आहे तेव्हाच दलित आदिवासी समाजामध्ये शैक्षणिक परिवर्तन घडून येऊ शकते.. सामाजिक-आर्थिक असमानता, भेदभाव, पायाभूत सुविधा आणि सांस्कृतिक

अडथळ्यांमुळे उपेक्षित समुदायांच्या शैक्षणिक कामगिरीत अजूनही अडथळा येत आहे, जरी कायदे आणि शिक्षणाची प्रवेश क्षमता वाढवण्याच्या उद्देशाने केलेल्या प्रयत्नांनी लक्षणीय प्रगती केली आहे तरीसुद्धा शैक्षणिक परिवर्तन साध्य करण्यासाठी प्रवेशाबरोबरच शिक्षणाची गुणवत्ता आणि विविधतेवर लक्ष केंद्रित करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. महाराष्ट्र वंचित समुदायाला सक्षम करणारी आणि समन्वित प्रयत्नांनी प्रत्येक मुलाच्या यशाची हमी देणारी अधिक समान शैक्षणिक व्यवस्था निर्माण करून संधीची समानता राबिविली पाहिजे, तेंव्हा उपेक्षित समाजामध्ये सकारात्मक परिवर्तन शक्य आहे.

**संदर्भ:-**

- ✦ Karade, Jagan (2015) *Caste Based Exclusion*, Rawat Publication, Jaipur.
- ✦ Shah, B.V and Shah K.B. (1998) *Sociology of Education*, Rawat Publication, Jaipur.
- ✦ Thorat, Sukhadeo (2017) *Memorandum on Untouchability, Caste Discrimination and Atrocities in Maharashtra*, Sugava Publication, Pune.

- ✦ Indira, R (2012) *Themes in Sociology of Education* Sage Publication, New Delhi.
- ✦ Haralambos, M (2010) *Sociology: Themes and Perspectives*, Oxford Press, New Delhi.
- ✦ Narwani, G.S. (2011) *Atrocities Against Scheduled Castes and Scheduled Tribes*, Rawat Publications, New Delhi.
- ✦ अहुजा, राम (२०१७) *सामाजिक अनुसंधान*, रावत पब्लिकेशन, नव दिल्ली.
- ✦ कुंडले, म बा (२०१२) *शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशात्र*, श्रीविद्या, पुणे
- ✦ महाजन धर्मवीर (२०१३) *जनजातीय समाज का समाजशात्र*, विवेक प्रकाशन, दिल्ली.
- ✦ Government of Maharashtra, Department of Education. (2023). *Annual Report on Education in Maharashtra*.
- ✦ National Commission for Scheduled Castes. (2022). *Report on Education of Scheduled Castes in India*.
- ✦ Education for All, India. (2021). *A Study on Educational Barriers in Rural and Tribal Areas of Maharashtra*.
- ✦ Right to Education (RTE) Act. (2009). Ministry of Human Resource Development, Government of India